

Szabó András Péter: A Bocskai-felkelés képe a szepességi krónikákban

Amikor Benda Kálmán, Bocskai Istvánról írott nagy hatású életrajzának (1942) újrakiadása kapcsán, 1993-ban tételesen számba vette, hogy a Bocskai-felkelést elemezve miről írna másképpen, mint pályakezdő történész korában, önkritikus észrevételei sorában a következő mondatot is megfogalmazta: „Arról meg éppen többet kellett volna mondani, hogy a magyarországi és erdélyi nem magyar népesség, a szászok, a német városok, a saját uralkodóosztállyal nem rendelkező nemzetiségek hogyan viszonyultak az eseményekhez?”¹ Rövid tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy ezt az azóta már részben pótolta hiányt a szepesi szászok vonatkozásában tovább csökkentsük. Elsősorban azt a képet fogjuk megvizsgálni, amely a korszak szepességi krónikáiban a Bocskai-felkelésről kialakult. Az eseményeknek ez a nem teljesen egyöntetű, de a lényegét tekintve mégis egységes lenyomata véleményünk szerint az egész közösség viszonyulását jól jellemzi majd.

A szepességi (főként Lőcse városához kapcsolódó) krónikahagyomány gazdagságát jelzi, hogy a Bocskai-felkelés időszakáról három részletesebb elbeszélő forrás is a rendelkezésünkre áll, amelyek azonban nemcsak Benda Kálmán háborús körülmények között született klasszikus életrajzában, hanem a négy századik évforduló (2004–2006) bő szakmai termésében sem kapták meg az őket megillető helyet. A krónikák közül talán a legismertebb Joachim Leibitzernek (1566–1619) a Késmárk melletti Óleszna evangélikus lelkészének túlnyomórészt német nyelvű műve, amely Trója elestétől egészen a szerző 1623-ban bekövetkezett haláláig tárgyalja a nagyvilág, az ország, de főként a szűkebb pátria: a Szepesség történeteit, a világkrónika műfaja felől fokozatosan a regionális krónika, végül pedig a napló irányába elmozdulva. Munkája a 16. század vége és a 17. század eleje szepességi eseményeinek jellegzetes alulnézetét adja. Helyi vonatkozású bejegyzéseiből Karl Wagner már 1774-ben megjelentetett egy latin nyelvre fordított válogatást, ám a teljes szöveg mindmáig kiadatlan.²

Második forrásunk Stephan Xylander (Holtzmann) (1572–1619) szepesváraljai evangélikus lelkész és esperes krónikája (1612/1613),³ egy latin nyelven írt humanista történeti mű, amely Johannes Jantschius iglói lelkész történeti kompilációjának folytatásaként, de elődjénél jóval önállóbban, a tizenöt éves háború 1599 és 1606 közötti eseményeit mutatja be, felső-magyarországi és különösen

¹ Benda 1993.: 190–191. – Tanulmányunk a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² A krónikáról bővebben: Bartoniek 1975: 140–144. Szabó 2007.

³ Stephan Xylander 1599-től lőcsei segédlelkész. Krónikája tanúsága szerint 1604 októberében már a szepességi bányavároska, Korompa lelkésze. 1606-tól Kiszébenben működik, majd 1609-től 1619 áprilisában bekövetkezett haláláig a Lengyelországnak elzálogosított mezővárosok egyikében, Szepesváralján lelkész. 1611 és 1615 között a 24 szepességi város testvérületének esperese, az általa megszervezett szepesváraljai zsinat 1614-ben a szepesi és sárosi evangélikusok szuperintendensévé választja, ám a szepesi prépost és lengyel hatóságok zaklatása miatt tisztét nem látta el, és a terület végül az ötvárosi szuperintendencia része lett. Klein 1789: 467–499. Hörk 1888: 11–15. Hradszky 1895: 105. 202–209. Katona 2001. Chaluppecký 2002: 104–106. Szuperintendenssé választásáról: Bruckner 1914. Bruckner 1922: 214–223.

szepességi hangsúllyal, előadását számos csodajellel, verssel és iratmásolattal tarkítva.⁴ A krónika 1604. évre vonatkozó néhány bekezdését Samuel Weber ugyan kiadta, de a szerző nevének említése nélkül.⁵ Végül harmadik támaszunk egy világi szerző, Peter Czack lőcsei tanácsos, aki az 1593 és 1625 közötti időszak várostörténetét írta meg németül, az eseményekkel nagyjából egyidejűleg, tisztviselőhöz illő kimértséggel. A forrás nemrég került elő, a szerző nevén kívül korábban semmit sem tudtunk róla.⁶ Az 1600 és 1620 közötti éveket tekintve néhány egészen apró kivétellel Czack műve volt Caspar Hain közismert lőcsei krónikájának⁷ egyedüli forrása, így előkerülése az ott található rövidített szöveg használatát feleslegessé teszi.

A Bocskai-felkelés szepességi megítélését vizsgálva először annak egyik lényeges előzményét, az 1604. évi felső-magyarországi ellenreformációt kell szemügyre vennünk. Ez az összetett eseménysorozatot a történeti összefoglalásokban a kassai székesegyház 1604. január 7-i erőszakos elfoglalása jelképezi,⁸ a sikertelen szepességi akciókról kevesebb szó esik, pedig a Bocskai-felkelés 17–18. századi emlékezetében előkelő helyet foglalnak el.⁹ Krónikáink, a nem teljesen tiszta politikai háttérrel, tehát a prágai, bécsi és pozsonyi előkészítést leszámítva, ezekről is részletes képet adnak.¹⁰

⁴ A műről, különösen az abban található csodajelekről: Szőke 2013: 263–269. A teljes munka magyar fordítással kísért kiadásán Szőke Kornéliával közösen dolgozunk. – A szepességi lelkészek elbeszélő forrásokat, köztük Xylander krónikáját) is tartalmazó matrikuláiról: Hradsky 1895: 91–96. (az eredeti kéziratok alapján) Bartoniek 1975: 145–149. (Az OSzK Kézirattárában őrzött 18. századi másolatok alapján, számos tévedéssel)

⁵ Weber 1906: 34–38. – Weber egészen biztosan egy több forrást tartalmazó másolati kötetet használt, és nem a Xylander féle eredetit. Az idézett szövegről tévesen azt hiszi, hogy a szepesi lelkési testvérület „*Matricula Molleriana*” néven emlegetett 16. századi jegyzőkönyvének 624–628. oldalán található.

⁶ A forrást 2013 tavaszán azonosítottam az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban. Az azonosítás fogódzót ld. Caspar Hain krónikájának szentelt hamarosan megjelenő tanulmányomban.

⁷ Hain 1910–1913. Hain krónikája elején felsorolja azokat a korábbi szepességi elbeszélő forrásokat, amelyeket művéhez felhasznált, Czack műve is ott szerepel közöttük.

⁸ A kassai Szent Erzsébet dómot 1604. jan. 6-án Giovanni Giacomo Barbiano (Belgioioso grófja) felső magyarországi főkapitány segédletével foglalták el a katolikusok. Három nappal később Belgioioso a kisszebeni templomot is lefoglalta. Az eseményekről, és háttérükről: Lencz 1917: 47–60. Paulinyi 1930. Tóth 1932. Harčar 1942. Suchý 1970: 163–172. Suchý 1974: 165–167. H. Németh 2004: 110–113. J. Újváry 2006: 38–40. – A szakirodalomban a templomfoglalásra párhuzamosan kering egy 1604. január 6-i és egy másik, január 7-i dátum, mi a J. Újváry Zsuzsanna által összesített adatok és a szlovák szakirodalom alapján inkább az utóbbira tesszük le voksunkat: J. Újváry 2006: 48.

⁹ Ilyen például az általunk használt 18. századi forrásgyűjtemény. (OSzKK. Quart. Germ. 87.) A szepességi eseményekhez kapcsolódó alább említett levelek nagy részét a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár egyik 18. századi tematikus másolati kötetében is megtaláljuk, több más vonatkozó irat társaságában. Ms. 512. „*Abdruck der Friedenshandlung und Vergleichung mit den Hungarischen Ständen*” 1603–1605. f. 58–63v. 69–70. 89. 180–183. 197–198. (A kéziratot még nem állt módunkban megtekinteni.) A Leibitzernél szereplő levelek megtalálhatóak az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Quart. Lat. 1115. illetve Quart. Lat. 1525. jelzet alatti rövid kézírataiban is. (Az előbbit az ismert 18. századi kéziratgyűjtő, Dobai Székely Sámuel, az utóbbit pedig Jakob Zabler felső magyarországi evangélikus szuperintendens (1686–1709) másolta.) – A lőcsei ellenreformációs kísérlet helyenként az egykorú propagandában is feltűnik, például abban a latin nyelvű, nem hivatalos angol és francia fordítások révén széles körben ismertté vált levélben, amelyet a „fejedelem kapitányai” a sziléziai rendeknek küldtek. Teszelszky – Zászkaliczky 2012: 102.

¹⁰ Az 1604. évi szepességi ellenreformáció eseményeiről Bruckner Győző nyújt elfogadható magyar nyelvű áttekintést, jórészt a szepességi elbeszélő forrásokra építve, de a Leibitzer-krónika ismerete nélkül. (Bruckner 1922. p. 185–199.) A Leibitzer-krónikára is támaszkodó Michal Suchý a lőcsei eseményekről Brucknernél sok tekintetben pontosabb képet ad. (Suchý 1970: 174. 184–187. Suchý 1974: 167–174.) A teljes szepességi

A helyi ellenreformáció nyitányát Rudolf császár 1604. január 3-án kelt parancsa jelentette, amely hetesi Pethe Márton szepesi prépostnak (egyben kalocsai érseknek és helytartónak¹¹ mint a területen püspöki jogkört gyakorló főpapnak elrendelte, hogy a szepességi egyházakban tartson egyházlátogatást, foglalja el a protestáns kézben lévő templomokat, egyházi javakat, a protestáns lelkészeket űzze el, és a plébániákba helyezzen katolikus papokat.¹² A császár azonos kelettel Lőcse városának is parancsot fogalmazott meg: mindenben engedelmessé tegyenek a vizitációt végző főpapnak.¹³ A szepesi prépostnak címzett felszólítást január 29-én Bécsből Mátyás főherceg is megismételte, kiemelve, hogy azt az 1604. február 3-ra összehívott pozsonyi országgyűlés után azonnal végre kell hajtani.¹⁴ 1604. április 1-én Pethe Márton megkeresése nyomán¹⁵ III. Zsigmond lengyel király (1597–1632) is kiállított egy parancsot, amelyben a fennhatósága alatt álló tizenhárom szepességi mezőváros bírának és közösségének elrendelte, hogy engedelmesen segédkezzenek a küszöbön álló egyházlátogatáshoz.¹⁶ Andaházy Gáspár szepesi kanonok ismételt krakkói követjárása után Zsigmond egy irreálisan magas pénzbüntetéseket kilátásba helyező második parancsot is küldött.¹⁷ A pozsonyi diéta 1604. április 8-án véget ért, azonban mintegy fél évig semmi sem történt.

ellenreformáció rövid összefoglalásai: Wagner 1778: 95–98. Ribini 1787: 326–327. Demkó 1883: 844–846. Hradzky 1895: 194–196. Lencz 1917: 74–80.

¹¹ A Somogy megyei származású főpap, hetesi Pethe Márton (1553/1554–1605) pontos életrajzi adatai. Ludiková – Mikó – Pálffy 2002: 145–148. Szepesi préposti működéséről: Wagner 1778: 93–101. Hradzky 1895: 136–137. Pirhalla 1899: 306–340. – Pethe fellépésének szövevényes egyházipolitikai háttéréről Giovanni Stefano Ferreri prágai nuncius kiadott levelezése nyújt némi tájékoztatást. (Meyer 1913: 223. 226–227. 243–244. 255.) Melchior Klesl bécsi püspök 1604 szeptemberében panaszt tett Pethe Márton, a győri püspökség adminisztrátora, és szepesi prépost ellen, hogy a fennhatósága alatti területek papjainak (protestáns lelkészeinek) hivatalosan is engedélyezte a két szín alatti áldozást. Bár az osztrák jezsuita provinciális, Alfonso Carillo megvédte Ferreri előtt magyar kollégáját, talán a fenti intrikának is szerepe lehetett a prépost buzgalmában. A levelekből az is kiderül, hogy Pethe Márton a protestánsok elleni fellépést a győri püspökségben és a magyaróvári uradalomban kezdte el, és csak ezt követően indította meg a szepességi ellenreformációt.

¹² 1604. jan. 3. Prága. I. Rudolf király parancsa hetesi Pethe Márton helytartónak, kalocsai érseknek, a győri püspökség adminisztrátorának és szepesi prépostnak. Másolatai: Leibitzer-krónika: 109–110. OSzKK Quart. Germ. 87. f. 198r–199r.

¹³ 1604. jan. 3. Prága. I. Rudolf király parancsa Lőcse városnak. Másolatai: Leibitzer-krónika: 112–114. OSzKK Quart. Germ. 87. f. 61r–63r. Kiadva máshonnan (1604. okt. 10-i bemutatási dátummal): Wagner 1778: 98–99. – Az Esztergomi érsekséghez tartozó, de exempt Szepességben a középkor óta a szepesi prépost gyakorolta a püspöki jogosítványokat. (Bővebben: Hromják 2010.) A reformáció óta nem végzett egyházlátogatást az evangélikussá vált szepesi egyházközségekben, a 24 szepesi mezőváros (köztük a lengyel területen működő tizenhárom) lelkészei azonban joghatóságát részben elismerték, és évente székdíjat fizettek neki.

¹⁴ 1604. jan. 29. Bécs. Mátyás főherceg parancsa hetesi Pethe Mártonnak. Másolata: Leibitzer-krónika: 111.

¹⁵ A XXIV szepesi város lelkészi testvérületének 1604. február 26-i pálmafalvai ülésén már komoly aggodalommal tárgyalták, hogy Pethe Márton Andaházy Gáspár szepesi kanonokot és Matthias Alphonsus podolini plébánost a lengyel királyhoz küldte. Az ügyben 1604. márc. 12-én Joachim Goltz evangélikus esperes levelet is írt a pozsonyi országgyűlésen tartózkodó érseknek, azonban a levelet a címzésben szereplő hibás tisztség (érsek helyett püspök) miatt nem merték kézbesíteni. *Matricula Molleriana*: 881–884. (A levél másolatával, ennek kiadása: Weber 1906: 38–41.)

¹⁶ 1604. ápr. 1. Krakkó. III. Zsigmond lengyel király parancsa a XIII mezőváros bírának és közösségének. Másolatai: *Xylander-krónika* f. 30v–31v. OSzKK Quart. Germ. 87. f. 197r–v. Kiadása: Wagner 1778: 96.

¹⁷ „Cum hoc mandato nihil efficere possent, in ipso actu deformationis Casparum Andahassium, canonicum et lectorem Capituli Scepusiensis pro novo ad regem Poloniae emiserunt, in quo multa viginti aureorum millium

Ebben valószínűleg az a felháborodás is szerepet játszott, amelyet a kassai templomelvétele és az országgyűlés hírhedt vallásügyi törvénycikke (1604:22. tc.) kiváltott.¹⁸ A Lengyelországnak elzálogosított területen pedig azért került homok a gépezetbe, mert Sebastian Lubomirski, az egyébként katolikus szepesi sztarosza, királya akaratával szembemenve pártfogásába vette a tizenhárom evangélikus mezővárost.¹⁹ Hosszú késlekedés után végül éppen ezen a lengyel világi fennhatóság alatt lévő részen kezdte el Pethe Márton az ellenreformációt. 1604. szeptember 15-én Szepesváralján, illetve október 2-án Szepesolasziban sikertelenül próbálta meg elfoglalni az evangélikusoktól a templomot.²⁰ Az erőszakos összetűzéseket kiváltó kísérletek után 1604. október 8. és 11. között a prépost magyar területen, a Szepesség „fővárosában” Lőcsén is megpróbálta érvényesíteni a királyi parancsot. Minden jel arra utal, hogy a városnak szóló levelet taktikusan csak ekkor mutatta be a címzettnek.²¹ Pethe Márton a nagyobb nyomaték kedvéért az 1603-ban katolizált szepesi főispán, a katolikus reform lelkes híve, Thurzó Kristóf (1583/1584–1614) is elkísérte.²² A prépost azonban komolyabb katonaságot nem vitt magával, és Peter Zabler evangélikus lelkész valamint a városi tanács határozott ellenállása miatt végül nem tudta keresztülvinni akaratát. A püspök lőcsei szállását a feldühödött tömeg október 9-én szabályosan megostromolta, és csak a tanács közbenjárása akadályozta meg az események további elfajulását. A mind Xylander, mind Czack krónikájában szereplő történet szerint egy szepesi kanonok egyenesen az árnyékszékben keresett menedéket a támadók elől. Leibitzer krónikájában az anekdota főszereplőjévé már maga Thurzó Kristóf alakul át: „És a lőcseiek meg akarták ostromolni a házat. Ha a bíró nem csendesítette volna le őket jó szóval, agyonverik mind a három püspököt Thurzóval együtt, mint egy kutyát. Akkor a

XIII oppidanorum comiti et iudicibus irrogatur, si mandata, percepta regia voluntate, non fecerint, et quotiescunque imposterum delati fuerint, multa semper duplicaretur ad 40000 aureorum, vicissim ad 60000, et sic consequenter, summam.” Xylander-krónika f. 31v. – A levél pontos szövegét nem ismerjük.

¹⁸ Makkai 1974: 178. – A vallási kérdések országgyűlési tárgyalását betiltó, a korábbi protestánsellenes törvényeket megerősítő, önkényesen a diéta határozatai után illesztett 22. törvénycikkről: Harčar 1942: 55–61. Pálffy 2009: 18–19.

¹⁹ Xylander szerint Lubomirski ebben az ügyben jól felfogott anyagi érdekeit követte. Xylander-krónika. f. 31v–32r. Pirhalla 1899: 332–334. (sok adatbeli hiánnyal)

²⁰ Xylander-krónika f. 32r–v. (Rossz kiadása: Weber 1906: 37.) Matricula Molleriana: 884–885. (Kiadása: Weber 1906: 41–42.)

²¹ Suchý 1970: 174.

²² A lőcsei eseményekről a legbővebben: Czack-krónika f. 11v–15v. Illetve kisebb részletességgel és kevésbé megbízhatóan: Leibitzer-krónika: 110–111. Xylander-krónika f. 32v. (Kiadása: Weber 1906: 37.) Az értékelést leszámítva a lőcsei krónikások beszámolóihoz jól illeszkedik az a jelentés, amelyet a templomfoglalási kísérlet egyik szereplője, (a talán lőcsei plébánosnak kiszemelt) cseh jezsuita, Jonas Ladnicer (1576–1631. Életrajzi adatai: Lukács 1978: 713.) Johannes Deckernek, a grazi jezsuita egyetem kancellárjának és teológiaprofesszorának küldött: 1604. okt. 12. [Szepeskáptalan] OSzKK Quart. Germ. 87. f. 99r–100v. Ugyanazon a napon Ladnicer Alfonso Carillonak, az osztrák jezsuita rendtartomány provinciálisának is levelet küldött, amelyben megnyugtatta, hogy Pethe semmiképpen sem fog elállni szándékától. Uo. f. 98r–v. – (III.) Thurzó Kristóf buzgalmát mutatja, hogy 1604 tavaszán családja galgóci (Nyitra megye) birtokán is a templom elvételével próbálkozott. A főispán egyébként 1613-ban Stephan Xylander hatására, rendhagyó módon, visszatért az evangélikus hitre. Ila 1934: 23–25. Kruppa 2012. Thurzó Kristóf pontos életrajzi adatai: Ludiková – Mikó – Pálffy 2006: 365–368.

püspökök a sarokba bújtak, Thurzó pedig az árnyékszékbe. Innen keletkezett az a lőcsei közmondás, hogy ha valaki a másikhoz ment, és büdös volt, ezt mondták neki: Fúj, úgy bűzlesz, mint Thurzó.”²³

A hivatlan vendégek elvonulása után, 1604. október 11-én egy ismeretlen jóakaró arra figyelmeztette a lőcsei bírót, hogy a prépost a város birtokainak elkobzását tervezi, mégpedig katonaság igénybevételével.²⁴ Az a levél, amelyet Lőcse másnap a szepesi bányavárosok tájékoztatására küldött, jelzi, hogy a fenyegető híreknek hitelt adva maguk is további parancsokra és katonai erő alkalmazására számítottak.²⁵ 1604. október 13-án Pethe Márton Lépes Bálint címzetes aradi és váradi prépost vezetésével küldöttséget menesztett Lőcsére, és ismét felszólította a várost a királyi parancsnak való engedelmeskedésre.²⁶ Három nappal később a kassai templomelvétel és a lőcsei konfliktus kapcsán az öt felső magyarországi szabad királyi város Eperjesen ülést tartott, amelyen elhatározták, hogy az ágostai hitvallás mellett szilárdan kitartanak.²⁷ Október 22-én Korompa szepességi bányavárosban, Thurzó Kristóf birtokán, sor került az utolsó (ismét sikertelen) szepességi templomfoglalási kísérletre is.²⁸ Az elszántság további bizonyítására azonban nem volt szükség, mert 1604. október 15-én az álmosd-diószegi ütközettel megkezdődött a református Bocskai István minden további ellenreformációs szándékot elsöprő felkelése.²⁹

²³ „ Vnd haben die leutscher wollen das haus stirmen, wenn nicht der Richter sie hette mitt gutter zusag gestillet, hetten auch alle 3 Bischoff samp den Thurso als die hund erschlagen, da haben sich die bischoff in die winckel verkrochen, Thurso in das heimlich gemach, daher in der leutsch ein sprichwortt entstanden, das wenn einer zu den andern kommen, vnd es gestuncken hatt, das sie haben gesagt: Pfui, du richst gar nach Thursisch.” Leibitzer-krónika: 110. Czack krónikája is eltér annyiban Xylander elbeszélésétől, hogy nem egy kanonokról, hanem többes számú alanyt használva a püspöki kíséretéről beszél. Czack-krónika f. 14v.

²⁴ 1604. okt. 11. [sine loco] N. N. egy egregiusnak. [tartalmi érvek alapján vsz. Lőcse bírájának] Másolata: OSzKK Quart. Germ. 87. f. 95r–v.

²⁵ 1604. okt. 12. Lőcse. A lőcsei tanács a szepesi bányavárosoknak. Másolata: OSzKK Quart. Germ. 87. f. 73r–74v.

²⁶ 1604. okt. 13. Szepeskáptalan. Hetesi Pethe Márton Lőcse városának. Másolata: OSzKK Quart. Germ. 87. f. 200r–v. Egy romlott szövegű, tévesen okt. 18-i keletet feltüntető másik másolata: Leibitzer-krónika p. 111–112. Valószínűleg erre reagál a lőcseieknek több helyről is ismert kelet nélküli levele, amelynek címzettje a prépost. Másolata: Leibitzer-krónika: 114–117. ill. OSzKK Quart. Germ. 87. f. 63r–66r.

²⁷ Demkó 1883: 845–846. Pethe Márton ugyanezen a napon, 1604. okt. 16-án írt jelentést Rudolf királynak saját tevékenységéről, részletesen beszámolva a sikertelen lőcsei akcióról is. Rövid tartalmi kivonata: Meyer 1913: 244.

²⁸ Az esetről némi költői homállyal Stephan Xylander számol be. Az adat mindenképpen megbízható, hiszen maga a krónikás volt ekkor a korompai lelkész. Xylander-krónika f. 33r. – Thurzó Kristóf korompai birtoklásáról. Chalupický 1981: 33–35.

²⁹ Nagy 1961: 71–76. A felkelés okairól: Benda 1984: 445–463. Pálffy 2009: 20–23. – A lőcsei városi levéltárnak azon leveleit, amelyek szorosan a felkeléshez kapcsolódtak, a 19. század végén tematikus rendezést végző Demkó Kálmán külön csomóban helyezte el. (II. osztály 46. sz. 1604–1606. „Különféle Bocskay Istvánnak, Lippay Benedeknek [!] és Péchy Simonnak 159 levele Lőcse hatóságához a Bocskay-féle fölkelésnek különféle ügyeiről.” Hajnóci 1904: 106.) Bár a levéltár ma is őrzi a Demkó által kialakított rendet, ez a csomó sajnos lappang, ezért az eredeti iratok helyett kénytelenek voltunk Demkó régi közleményére támaszkodni: (Demkó 1883.) A szlovák levéltáros kollégák bizonytalan sejtése szerint az iratokat valahol Budapesten kell keresni, aminek azonban ellentmond a tény, hogy az 1970-es években lőcsei várostörténetet író Michal Suchý még használta őket.

A hadműveletek két héten belül elérték a felső magyarországi régiót is. Kassa október 25-én nem engedte be falai közé a Bocskai elől menekülő Belgioiosót, aki végül Thurzó Kristófhoz menekült Szepesvárba. A kassai magyar polgárok 1604. október 30-án kinyitották a kaput a Lippai Balázs vezette hajdúhadaknak.³⁰ Lippai és az időközben megérkezett másik kapitány: Németi Balázs már másnap kiáltványt bocsátottak ki, amelyben csatlakozásra szólították fel a szepesi bányavárosokat és Lőcsét.³¹ A hajdúk hamarosan megkezdték Szepes és Sáros vármegyék fegyveres hódoltatását. November 7-én a szepesi bányavárosok, majd két nappal később kelleetlenül Lőcse is hitlevelet adott a Szepesvár ostromára érkező Lippai Balázsnak.³² Miután Urban Riemer lőcsei bíró kinyitotta a kaput a hajdúkkal érkező Sáros megyei nemesnek, Dessewffy/Dezsőfi Jánosnak és kíséretének, a városba 300 fegyveres tódult be. Hatnapos tartózkodásuk mély nyomot hagyott a városi polgárok lelkében és ládáiban.³³ Szepesvár sikertelen ostroma, illetve a felkelő hadak Giorgio Basta tábornoktól elszenvedett osgyáni (1604. nov. 17.) és edelényi vereségei (1604. nov. 25–28.) után a hajdúk átmenetileg kiszorultak a térségből, és a győztes fél 1604. december 3–5-én még Kassa lanyha ostromával is megpróbálkozott.³⁴ A császáriak végül december 6-án Eperjesre és környékére vonultak telelni. Eperjes a többi város követeinek jelenlétében tárgyalásokat indított Bastával, aki december 9-én Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben részére biztosítéklevelet állított ki, megígérve ebben az evangélikus vallásgyakorlat háborítatlanságát és kiváltságaik tiszteletben tartását.³⁵ A városszövetség ezzel, természetesen Bocskai székhelyét: Kassát leszámítva, visszapártolt a királyhoz, Eperjes pedig másnap a sereg egy kisebb részét a városfalakon belülré is beengedte.³⁶ Bár a tábornok 1605. április 7-én végleg távozott Eperjesről,³⁷ és a Szepesség érintésével Alsó-Magyarországra vonult, az itt

³⁰ Harčar 1942: 84–85. Suchý 1970: 188–191. H. Németh 2004: 119–120. – J. Újváry Zsuzsanna elemzésében a hagyományos véleménnyel szemben arra az álláspontra helyezkedik, hogy Kassának a felkeléshez való határozott és gyors csatlakozását nem csak a református magyar polgárok támogatták, de tulajdonképpen az evangélikus felekezetű német tanácsstagok is. Érvelését azonban az általa felsorolt adatok nem igazán támasztják alá. J. Újváry 2006: 42–48. A Peter Czack lőcsei krónikájában szereplő, Hain krónikájába nem átvett, szepesi szász közvélekedés szerint egyébként Kassa gyors feladása árulás révén („durch Verreterey”) következett be. Czack-krónika f. 17r. Hain 1910–1913: 135.

³¹ A lőcseieknek küldött példány másolata: Xyländer-krónika f. 38r–39r. A bányavárosoknak küldött teljesen azonos szövegű példányt Joannes Ribini közölte. (Ribini 1787: 329–330.) A Ribini által publikált szöveget magyar fordításban Benda Kálmán adta ki, tévesen azt feltételezve, hogy az eredeti magyar nyelvű volt és az 18. századi evangélikus egyháztörténész ültette csak át latinra. (Benda 1955: 69–70.) A levél ideológiai jellegéről: Varga 2010: 306–307.

³² A bányavárosok hitlevelei: Nagy 2005: 126–129. A lőcseiek hűségesküjéről: Czack-krónika f. 18r. Suchý 1974: 175–176.

³³ Czack-krónika f. 18v–19v. Demkó 1883: 847–848.

³⁴ Nagy 1961: 124–139. Xyländer az osgyáni és edelényi csatákat tévesen decemberre helyezi. (Xyländer-krónika f. 42v–44r.) Basta 1604. dec. 4-i levele a sikertelen kassai ostromról: MHHD XXXVII: 534–536. Magyar fordításban: Benda 1955: 75–76.

³⁵ MHHD XXXVII: 536–540.

³⁶ Czack-krónika f. 21r–v. Kovachich 1805: 305. Nagy 1961: 139.

³⁷ Benda 1942: 166. Nagy 1961: 219. Basta nagy károkkal járó szepességi átvonulásáról: Matricula Molleriana: 892. Czack-krónika f. 22v. Leibitzer-krónika f. 50v. Suchý 1974: 179. Illetve a matrikula nyomán: Hradsky 1895: 197–198.

hagyott helyőrség az egész felkelés alatt biztosította, hogy a Sáros megyei város a Bocskai uralta terület királyhű zárványa maradjon. Az ingadozó Lőcse is képviseltette magát abban a követségben, amelyet a Kassa nélküli városszövetség a Bastával folytatott tárgyalások nyomán 1605 januárjában Prágába küldött, hogy sérelmei orvoslása mellett kegyelmet kérjen.³⁸ A császári udvarban folytatott tárgyalás semmilyen eredménnyel nem járt, ráadásul Bocskai közben ismét katonai fölénybe került. A hajdúk előbb Bártfát és Kisszebenet bírták csatlakozásra,³⁹ majd 1605. április 18-án Segnyei Miklós és Dessewffy János vezetésével Lőcse előtt is feltűntek. A tanács nem kifejezetten békülékeny hangot megütve kijelentette, hogy csak akkor hódol meg újra Bocskainak, ha ezt előzőleg már az egész ország megtette.⁴⁰ A szepességi város ettől kezdve egészen nyár végéig folyamatos csatározásban állt a fejedelem hajdúival, sőt a maga védelmében három század zsoldost is felfogadott.⁴¹ Lőcse végül, 1605. augusztus 30-án, hosszú vita után, részben a felkelők oldalára frissen átállt Thurzó Kristóf főispán unszolására, hűségesküt tett Bocskainak, kétezer magyar forint sarcot fizetett, és elbocsátotta kis seregét.⁴² Ezzel a harcok végéig a város viszonylagos nyugalmat szerzett, a kedélyeket csak a Bocskai által követelt hadiszállítások és adók, illetve a vonakodva fizető város ellen foganatosított szankciók borzolták fel, ám újabb pártváltásra vagy fegyveres összeütközésre már nem került sor.⁴³

³⁸ Xylander szerint Lőcse, Eperjes, Bártfa és Kisszeben 1605 januárjának elején küldött követeket Basta tábornokhoz, illetve Kollonits Siegfried (Seifried von Kolonitsch) dunáninnyi és bányavidéki főkapitányhoz, hogy a császártól általuk kegyelmet kérjenek. (Xylander-krónika f. 47r.) Michal Suchýnak a lőcsei iratokra is támaszkodó munkáját figyelembe véve ez az értesítés biztosan pontatlan, hiszen Basta már 1604. dec. 31-én útlevelet állított ki a Prágába induló városi követek számára. (Suchý 1974: 177.) Basta levelezésének kiadásából (MHHD XXXVII.) ez az irat hiányzik. Demkó Kálmán leírása alapján a Basta útlevelével ellátott küldöttség valamikor január végén/ február elején érhetett a prágai császári udvarba. Mind Demkó, mind Suchý idézi Michael Clementis lőcsei követ 1604. febr. 9-én Prágában kelt levelét (Demkó 1883: 848–849. Suchý 1974: 178.) H. Németh István adatai szerint 1605 márciusában már Kassa is [!] küldött követet a prágai tárgyalásokra. H. Németh 2004: 121–122. – Xylander azt is tudni véli, hogy a négy város követei (és csak ők) az 1604. jan. 6-ra összehívott, végül meghiúsult pozsonyi országgyűlésen is megjelentek (Xylander-krónika f. 47v.), ám az országgyűlésen megjelent rendek jan. 10-i és febr. 4-i listája ezt határozottan cáfolja. MOE XI: 104–105. 116–118.

³⁹ Az Ehrenreich-ezred naplója szerint Dessewffy János hajdúi 1605. ápr. 10-én égették fel a kisszebeni külvárost, onnan Bártfára vonultak, és ápr. 11-én megadásra bírták. Az eperjesiek buzdítása ellenére nem sokkal később a kisszebeniek is követték példájukat. (Kovachich 1805: 317.) Nagy László Forgách Zsigmond egy levele alapján úgy tudja, hogy Dessewffy János csak a két város sikeres hódoltatása után vonult át Szepes megyébe. (Nagy 1961: 254.) Xylander szerint a hajdúk ápr. 15-én illetve 16-án jelentek meg Bártfa és Kisszeben előtt, de a két város nem adta meg magát azonnal meg, hanem haladékot kért. (Xylander-krónika f. 50v.) Leírása a fentiek fényében bizonyosan pontatlan.

⁴⁰ Czack-krónika f. 23v–24r. Xylander-krónika f. 51r. Suchý 1974: 179–180.

⁴¹ Közben a hajdúk, Xylander adatai szerint 1605. máj. 31. és 1605. júl. 14/15. között, valójában május inkább elejétől, többé-kevésbé szabályos ostromnak vetették alá Eperjest is, de sikertelenül. Xylander-krónika f. 51v. Kovachich 1805: 321–340.

⁴² Demkó 1883: 850–853. Bruckner 1922: 201. Nagy 1961: 253–254. Suchý 1974: 182–184. H. Németh István monográfiájában az szerepel, hogy Lőcsét a hajdúk hosszú ostrom után 1605. szept. 19-én elfoglalták, ami nyilvánvalóan valamilyen félreértésen alapul. (H. Németh 2004: 122.) Xylander szerint a végleges megegyezés csak 1605. szept. 15-én született meg, és a zsoldosokat is csak ekkor bocsátották el. Xylander-krónika f. 52r.

⁴³ Demkó 1883: 853–855.

A fentebb tárgyalt előzmények ismeretében különösnek tűnhet Lőcse vonakodó magatartása. A várost az ellenreformációs kapcsán komoly felekezeti (közvetve: jogi) sérelem érte.⁴⁴ A magyar nemesek 1604 tavaszán, a pozsonyi országgyűlésen stratégiai okokból védelmükbe vették a vallásszabadságukban megtámadott városokat, nem olyan szűk látókörűen jártak tehát el, mint a protestáns városokat hasonló helyzetben magukra hagyó cseh és osztrák nemesség.⁴⁵ 1604 szeptemberében a felső-magyarországi kerület gálszécsi gyűlése is határozottan fellépett az ellenreformációs törekvések ellen. Mégis, amikor a felkelés több eseménysorozat összekapcsolódása révén, zászlajára a felekezeti és rendi jogokat tűzve kitört,⁴⁶ Lőcse nem sietett Bocskai táborába, hanem csak a fenyegetés tudta a fejedelem oldalára kényszeríteni.⁴⁷ A szepesi szászok láthatóan nem kértek a minden rendet felölelő oszthatatlan szabadság (libertas) merőben új fogalmából sem,⁴⁸ sérelmeik ellenére régi partikuláris kiváltságaik eszmei világában maradtak. Mivel tudjuk ezt a következetlenségnek tűnő magatartást megmagyarázni? Hogyan látták a Szepességben a konfliktussorozatot?

A lőcsei álláspont egyik alapja egyértelműen a város fontos politikai hagyománya: a Szapolyai János és I. Ferdinánd közötti küzdelmekben is világosan megmutatkozó királyhűség volt. A másik fontos összetevőt alighanem a lutheranizmus felsőbbtszerteletében kell keresnünk, amely az uralkodóval való szembeni ellenállásra a kálvinizmussal ellentétben csak igen kis gyakorlati teret hagyott.⁴⁹ A vallásgyakorlatában megtámadott evangélikus város skizofrén helyzetét jól jellemzi az a levél, amelyet 1604 októberében küldtek hetesi Pethe Márton szepesi prépostnak. Ebben, miután hivatkoznak hagyományos hűségükre, kifejtik, hogy mindenben készek engedelmeskedni a királynak, kivéve a lelkiismereti ügyeket.⁵⁰ Atyáiknak az ágostai hitvalláson alapuló hitéhez, amelynek gyakorlásában eddig az uralkodó sem háborgatta őket, szilárdan ragaszkodnak. Kérik, hogy ezt az

⁴⁴ A felekezeti és rendi jogok 16. századi összekapcsolódásáról: Zászkaliczky 2013: 284.

⁴⁵ Makkai 1974: 179–180. Benda 1984: 468–470. Zászkaliczky 2013: 285.

⁴⁶ Pálffy 2009: 10–26.

⁴⁷ A felső-magyarországi városok felkelés alatti magatartásáról, az egyes városok politikai stratégiáját összevetve: Kónya 2006.

⁴⁸ A „szabadság” fogalmának átalakulásáról: Zászkaliczky 2013: 286–288.

⁴⁹ Makkai 1974: 181. Az ellenállási jog Luther munkáiban kifejtett vagy kiolvasható különböző változatairól: Szlávik 2012: 214–215. Schilling 2012: III. rész II.2. „Bündnisrecht und Widerstand – eine biblische Politiklehre” (oldalszám nélküli e-könyv)

⁵⁰ Cum itaque, illustrissime domine, haec omnia et singula *non corporalia bona, sed animarum nostrarum salutem et conscientias* /kiemelés tőlem Sz. A. P./, quas solus Deus sibi reservatas vult, concernant, matura deliberatione praehabita admodum nobis grave et onerosum videtur, quod a agnita veritate evangelii [...] recedere, et contra conscientiam nostram, quam singuli in extremo iudicio puram et illibatam Deo optimo maximo offerre satagimus, atque ex mera aeterni patris gratia per solam fidem in Jesum Christum, salutem et vitam aeternam nos consecuturos indubitate credimus, ad Romanae ecclesiae gremium redire jubemur, quod qualiter a nobis sine laesione conscientiarum nostrarum et salutis iactura fieri possit vel debeat, omnino non videmus.” Leibitzer-krónika: 115–116.

állásfoglalásukat a prépost és a király ne tekintse lázadásnak.⁵¹ Bízunk abban, hogy a király mégiscsak megőrzi őket jogaikban. Az udvarba rendkívüli követet küldenek az ügy tisztázására. Az aktív ellenállás lehetőségét a szöveg természetesen fel sem veti. Igaz, a közjó, a nyugalom és a megmaradás emlegetése némi burkolt fenyegetést is csempész az engedelmesség szólamai közé,⁵² ám a patikamérlegben egyensúlyozott közlésben ez szinte teljesen elvész. A levélben feltűnő alattvalói alázat éles kontrasztban áll azzal a hévvel, amellyel a lőcsei polgárok a királyi parancsot bemutató szepesi prépost ellen felléptek.

Az álmosdi mezőn induló fürgeteg a város számára egy lehetetlen és megoldhatatlan helyzetet szüntetett meg. Nem véletlen, hogy a szepességi krónikások a felkelés kitörésének számos oka közül csak az erőszakos ellenreformációról voltak hajlandóak tudomást venni. Ahogyan azt Joachim Leibitzer írja: „1604-ben a püspökök, a helytartó, az esztergomi és szepesváraljai [!] nagy felfordulást okoztak az országban, az egész országot a pápistaságra akarták kényszeríteni, különösen Lőcsét. Ám Istennek hála hiába tomboltak, csúfságot és szégyent arattak. Ennek a tervnek volt részese Petz is katonáival, aki Bocskait a magyarokkal együtt fegyverfogásra ingerelte, hogy végül a «németeket» a végházakból elűzték és mindet kiverték az országból, és a császári felség ellen lázadtak.”⁵³ A szepességi százszok többsége szemében a felkelés nem volt más, mint egy, a püspökök aljas mesterkedése miatt kitört, sok kellemetlen következménnyel járó lázadás, amely azonban mégis Isten eszköze az evangélikusok megszabadításában.⁵⁴ Az ellenség pedig nem a király, hanem az olyan ördögi, bukásuk után szánalmassá váló alakok, mint az ellenreformáció „köszvényes élharcosa” hetesi Pethe Márton szepesi prépost.⁵⁵

⁵¹ „Cum autem huic suae majestatis decreto omnimoda annuentia atque consensus praeberi a nobis haud puerit, non in eam interpretari partem debet, ac si debitae fidelitatis et obedientiae pristinae obliti, rebellionem (quam Deus a nobis clementer avertat) contra suam maiestatem dominum, dominum nostrum clementissimum, et adversus illustrissimam dominationem vestram excitare, et ejusdem nos opponere atque reluctari cupiamus.” Leibitzer-krónika: 116.

⁵² „Confidimus etiam sacratissimam caesaream regiamque majestatem pro innata sua pietate et clementia regia [...] nos paterne contemplaturam, et in ea, qua hactenus pacifice et absque molestatione perstitimus religione et confessione Augustana, in posterum quoque ob viscera misericordiae Dei, publicum regni hujus Hungariae bonum et tranquillitatem, atque ulteriorem nostrum omnium permansionem nos clementer conservaturam.” Leibitzer-krónika: 116.

⁵³ „1604 haben die Bischoff, Locumtenens, der von Gran vnd Kirchdorff im land einen grossen auffruhr erreget, vnd haben wollen das gantze land zum Bapstum zwingen, sonderlich die Leutsch. Haben aber Gott lob vergeblich gewuttet, spott vnd schand darvon bracht. Des vornehmen ist auch Petz mitt seinen soldaten gewesen, welcher hatt den Botzkei mitt den Vngern ins harnisch gebracht, das sie die deutschen von den Grentzheusern vertrieben vnd alle aus den land geschlagen, vnd sich wieder kaiserliche Majestedt entpöret haben.” Leibitzer-krónika: 107–108.

⁵⁴ Xylander például így zárja le a szepességi ellenreformációs kísérlet leírását: „Haec mense Octobri per episcopus acta sunt in Scepusio. Sed audi posteritas, quae Deus interim pro liberandis ecclesiis nostris egerit in Hungaria ulteriori.” Xylander-krónika f. 33v. Xylander az ellenreformáció mozgatóit a „reformatores” kifejezéssel illeti, amelyet az magyaráz, hogy a „reformatio” kifejezést a kora újkor latinsága pejoratív értelemben is használta.

⁵⁵ Pethe Márton elmenekül Szepeskáptalanból a hajdúk elől: „Martinum Pethe antesignanum reformatorum podagricum, servitores ipsius in cisicum, non secus ac vitulum, vel porcum vinctum et impotentem conjecerunt,

A felkeléssel szembeni távolságtartáshoz a felekezeti és történelmi alapú királyhűsége túl két további tényező is hozzájárult. Lőcse város egy Bocskainak benyújtott 1605. évi sérelmi irata ezeket, egészen pontosan megjelöli,⁵⁶ de a krónikák szövegéből is könnyen kiolvashatóak. Az egyik a hajdúkkal szembeni, az ország számos pontjáról ismert ellenérzés.⁵⁷ Forrásaink élénk színekkel ecsetelik a hajdúk rablásait, sarcolásait. Igaz a vallon zsoldosok önkényéről is hasonlóan nyilatkoznak.⁵⁸ Joachim Leibitzer például így örökíti meg a hajdúk 1605. áprilisi visszatérését: „Magyarok jöttek Lőcsére, törökökkel és tatárokkal elegyesen. A Szepességben maguknak követelték zsákmányként mindazt, amit a németek Magyarországon raboltak. A népben nagy félelmet keltettek, Hunfalván levágtak egy lovat és felfalták.”⁵⁹ Az előző évek tapasztalatai alapján érthető, hogy mikor a hajdúk 1606. január közepén, Eperjes ostromára igyekezve ismét megjelentek a térségben, eluralkodott a pánik, különösen a kisebb településeken. Sokan menekültek be Lőcsére és Késmárkra. A hunfalvai lelkész beszámolója ezúttal nélkülözi az igazán drámai elemeket: „Nagyszámú hajdú érkezett a Szepességbe, ezért megint menekülnünk kellett. Mivel nem találtak otthon, utánam küldtek Késmárkra, azzal az ünnepélyes ígérettel, hogy nem rövidítenek meg. Ezt végig be is tartották, amíg nálunk voltak, de amikor elvonultak, a lovaimat keresték – szerencsémre az erdőben voltak.”⁶⁰

Ha a kor hadviselési szokásait figyelembe vesszük, a fenti példák egyáltalán nem számítottak kirívónak, ám a tizenötéves háborúban megkímélt Szepesség lakói számára újdonságot jelentettek.⁶¹ Erős ellenszenvük sok esetben a civilizációs fölény érzetével társult. Peter Czack azt írja Lippay Balázs Kassát ostromló seregéről, hogy többségében disznópásztorokból állt, nem mulasztja el azt sem

et in itinere omnibus vasis argenteis spoliatum, male tractarunt et deseruerunt. Mortuus paulo post, non tam ex plagis, quam moerore animi ob reportatam ignominiam ex Hungaria.” Xylander-krónika f. 33v.

⁵⁶ Kiadása (tévesen 1604 végére kelteztve): Nagy 2005: 135–137. Tartalmi érvek alapján megállapítható, hogy az irat 1605. ápr. 18. és aug. 29. között kelt.

⁵⁷ Benda 1942: 164–165. 202.

⁵⁸ 1605. ápr. 12. „Am Osterdinstag haben die Waloner das Waltdorff gantz vnd gar ausgeplindert, auch was etwan eines pfennig werths mitt weg gefhurt, vnd mir einen grossen schaden an getreitt vnd büchern gethan.” Leibitzer-krónika 118. 1605 eleje. „Vallones – non homines sed belluae potius – videntes Ungarorum non tam contumaciam, quam constantiam, permissu Basdae inhumaniter grassabantur in vivos et demortuos.” Xylander-krónika f. 48r.

⁵⁹ 1605. ápr. 16. „Ungari admixti Turcis et Tartaris venerunt Leutschoviam, qui quod Caesariani diripuerunt in Hungaria, in Scepusio sibi vendicarunt spoliando, damitt sie haben dem volck grosser schrecken einjagen, haben sie zu hundsdorff ein Ross geschlachtet vnd gefressen.” Leibitzer-krónika 118. Egy másik példa: „1605. máj. 9. „Sind wieder viel heiducken komen, vnd sich gen Hundsdorff gelegt, aber ist niemant daheim geblieben, denn sie haben gar zu tyrannisch gehalndeltt, haben den leuten die kopff gereteltt, gepeitscht vnd vbel gemartert vnd gebrentt” Uo. 119.

⁶⁰ 1606. jan. 15. „Ist ein grosse anzahl der heiducken in den Zips kommen, da haben wir wiederumb müssen fliehen, das sie mich nicht daheim gefunden, haben die nach mir in den Keismarck geschickt, mitt grosser Zusag mir nicht zu verkürtzen, haben solches ausgehaltten, so lang sie bei vns gelegen als sie aber weg sind gezogen, haben sie meine Ross gesucht, aber zu meinem glück sind sie im Waltt gewesen.” Leibitzer-krónika: 121.

⁶¹ Benda 1952: 70.

megjegyezni, hogy a hajdúvezér cigány származású volt.⁶² Leibitzer sem véletlenül említi, hogy az 1605 májusában Bastát követve Liptóba betörő hajdúkhoz sok (szlovák) parasztleány és cigány csatlakozott.⁶³ A hajdúk népszerűségét az sem növelte, hogy 1605 februárjában, Basta év eleji Gömör megyei hadműveleteire válaszul, felégették a szepesi bányavidék egy jelentős részét.⁶⁴

A szepesi szászok felkeléssel szembeni elutasításának egy másik elemét már a fenti idézetek egyike is elárulja: elfogadhatatlan és szalonképtelen volt számukra Bocskai oszmán kapcsolatrendszere, a kereszténység ősellenségével való katonai együttműködése. Ezért is emelik ki mindig, ha a hajdúkat török–tatar csapatok kísérik, mint például 1604 novemberében, első lőcsei megjelenésükkor.⁶⁵ Xylander még azt az állítást is megkockáztatja, hogy a felkelők osgyáni és edelényi vereségei a török szövetség miatt rájuk mért isteni büntetések.⁶⁶ Előkerül az a vád is, hogy a hajdúk keresztény rabokat adtak el pogány szövetségeseiknek: „Nem lehet szó nélkül elmenni a magyarok alábbi embertelensége mellett, akik a kréetaiaknál is sokkal nagyobb kegyetlenséget tanúsítottak. (A kréetaiak, ahogy Orosius az I. könyv 13. fejezetében írja, a velük háborúban álló athéni nemesek gyermekeit a Minótauroszt elé vetették, hogy elnyelje őket.) Ugyanis a hajdúk a foglyul ejtett családanyákat, hajadonokat és mindkét nembeli gyermekeket aranyért-ezüstért fejenként eladták a törököknek, s ezek nagy részét elnyeli majd a muzulmán eretnokség, lelkük örök kárhózatával.”⁶⁷ – írja a művelt szepesváraljai lelkész.

⁶² [1604] „Adie dem 28. October ist Lippay Ballasch, welcher des Botschkay Capittan ist gewesen mit einer grosen Summa Volcks ahnkommen fur Kaschau, welche doch des Meeresteiles sayhirtten sein gewesen, vndt haben alßbalt die Stadt auffbegehret...” Czack-krónika f. 17r. Cigány származásáról: „Ist ihr obrister oder Capitan gewesen Herr Lippau [!] Ballasch, seines herkommen ist ehr von einem ziegein gezeiget worden.” Uo. f. 17v.

⁶³ 1605. máj. 6. „Sind die in die Lipt gezogen, da sie gleich also gerumort haben, vnd ist alle tag ein vnseglich volck hinaus gezogen. es haben sich viel pawern knaben vnd auch zigeiner zu ihnen begeben, das nur ein grosse meng worden, vnd haben vermeint, si wollen die deutschen gar fressen.” Leibitzer-krónika: 119.

⁶⁴ Az eseményt megörökítő Stephan Xylander név szerint Szomolnokot, Stóoszt, Folkmárt, Kójsót, Szepesremetét és Kuncfalvát említi: „Heydones et caeteri oppidani mox ulti cladem exusserunt Smölnitium, Stossium, Volkmarum, Koischdorff, Eremum, Geißmannowetz etc. Parum abfuit, quin ipsum quoque exustum fuisset Crumpachium.” Xylander-krónika f. 49v. 1605. febr. 4. „Haben die heiducken Schmelnitz ausgebrendt.” Leibitzer-krónika 118. – A szepesi bányavárosok ekkor a Thurzók birtokát képezték.

⁶⁵ Egy példa: 1604. nov. 9. Dessewffy János kíséretével együtt a hajdúk is benyomulnak a városba: „das also aus den 20 personen sindt 300 worden vntter den 300 Personen sindt viel Türcken vndt Thattern gewesen...” Czack-krónika f. 18v.

⁶⁶ „Diffidentes autem Deo et viribus suis – ut arbitror – cum Turcis Tartarisque militibus, qui in auxilium venerant foedus pepigerunt, ex qua confoederatione multorum conatuum infelix subsecutus eventus. Nam Deus semper foedera populi sui cum impiis punivit, ut testantur exempla Achabi cum Benhadado, rege Syriae foedus ineuntis, ipsumque pro fratre agnoscentis; sed paulo post infeliciter pugnantis, cum frater pacta pacis turpiter violaret, ut videre 1 Regum 21. et 22. Simile exemplum habemus in Amazia rege Juda, qui cum impio rege Joa, rege Israëli, foedus inierat, de quo legatur. 2 Paral. capite 24.” Xylander-krónika f. 42r–v.

⁶⁷ Hungarorum hic immanitas non est silentio praetereunda, qui longe crudeliores Cretensibus, qui – ut testis Orosius libro I. capite 13 – captivos nobilium Atheniensium liberos, quibus cum bellum gerebant, Minotauro devorandos objiciebant. Nam heydones captivas matronas, virgines et pueros utriusque sexus, Turcis accepto pro singulo capite auro et argento vendiderunt, quorum majorem partem Mahometana haeresis cum aeterno animarum exitio devorabit.” Xylander-krónika f. 52r.

Érdekes az ellentmondás, hogy a felkelés árnyoldalainak hangsúlyos megjelenítése általában nem társul Bocskai István személyének elítélésével. Stephan Xylander Bocskait Isten eszközének, sőt patrónusának nevezi, és krónikájába a fejedelem tiszteletére írt saját versét is beilleszti.⁶⁸ Peter Czack munkájában Bocskai szintén úgy tűnik fel a színen, mint Isten által támasztott szabadító,⁶⁹ ám az elbeszélés további részében nem ő, hanem a sarcoló-fosztogató hajdúk az igazi főszereplők. Ugyanakkor Czack az, aki átveszi a Káthay Mihály kancellárt Bocskai megmérgezésével vádoló tradíciót is, helyeselve az áruló meglincselését.⁷⁰ A lőcsei tanácsos esetében talán csak mechanikus átvételekről van szó, ám a humanista műveltségű szepesváraljai lelkész példája arra utalhat, hogy a felkelés propagandája mégis gyakorolt valamilyen felületes hatást a lutheránus közegben is, és a kálvini ellenállástánból merítő körlevelek mégsem hullottak teljesen terméketlen talajra. Arra azonban még Xylander sem tesz kísérletet, hogy a felkelés részletesen bemutatott rútv, hétköznapi arcát összeegyeztesse Bocskai kultuszával. Joachim Leibitzernél pedig a fejedelem iránti elméleti rokonszenv megnyilvánulásait is hiába keressük (de általában az elvont megközelítések iránti fogékonyságot is). A kis tátraaljai falu lelkésze azt a bizonytalan híresztelést sem habozik megosztani az olvasóval, hogy Bocskai 1606 elején, császári gyalogosokat küldött ajándékba a szultánnak, akiket a kassai német polgároktól elvett ruhákba öltöztetett.⁷¹ Alighanem ő a szepességi átlagpolgár leghitelesebb hangja.

Forrásaink tehát korántsem egyforma szemlélettel közelítenek az eseményekhez, viszonyulások egy kulcsfontossága jegye mégis közös: a felkelés egyetlen legitim céljának a szabad evangélikus vallásgyakorlat visszaállítását tekintik, és mindazt, ami ezen túlmegegy, elutasítják. Nem véletlen, hogy a városoknak szánt propagandájukban a felkelők is leginkább a protestáns hit védelmét

⁶⁸ „...cujus organum et instrumentum primarium extitit post Deum spectabilis et magnificus dominus Stephanus Boczkey de Kis Maria, patronus meus observandissimus. Ideoque eidem Hungaria nostra hoc modo gratias egit et ager: Tantum clara tibi debet terra Hungara Princeps,/ Alcidae quantum Graecia magna suo./ Nam graviora domas Nemeaeo pondera monstro,/ Et tua Lojoleos conficit hasta suos./ Magna licet Latiae fuerit jam copia lernae/ Attamen hanc pellis, te veniente fugit./ Romanusque triceps cecidit, qui fraude solebat/ Ducere Plutonis caecus in antra pios./ Pro meritis tantis igitur velut astra dederunt,/ Alcidae superi, sic tibi, crede, dabunt.” Xylander-krónika f. 35r.

⁶⁹ „Adie [...] hatt gott der allmechtige denn herren Botzschkaÿ Istwan ein Landtherr in Siebenburgen aufferwegck...” Czack-krónika f. 16v. Érdekes, hogy az ige Caspar Hainnál már „ausserwehlt”-re módosul, ami valószínűleg nem félreolvasás következménye. Hain 1910–1913: 134. – A kálvini ellenállástán hatásáról: Benda 1984: 471–476. Szabó 2010. Teszelszky – Zászkaliczky 2012: 82. Zászkaliczky 2013: 288–289.

⁷⁰ 1607 „Ady den 6. januarii ist herr Botzkaÿ Istwan in Gott seliglich endtschlaffen, welcher von seinem Cantzler als herr Cathaj Ferentz [!] ist vorgeben worden, hatt sein Lohn alß balt empfangen...” Czack-krónika f. 40r. A Káthay-ügyről: Ács 1994.

⁷¹ [1606. febr.] „In dem Monat hatt man zu Casch landtag gehalten. Der botzkei hatt zuvor viel deutsch, so noch zu Casch gewesen, auffß stadlichste gekleidet, vnd aller deutschen gutter vnd kleider zu Casch genommen, vnd ein gantz fehnlein knecht mitt aller rüstung vnd auffgerekten fhan, wie die deutschen zu zihn pflegen, dem Türkischen keiser in die Türcke zur Verehrung geschickt. Die türcken sind auch zu Casch aus vnd eingezogen, vnd haben daselbst viel deutsche gekaufft, vnd mitt sich hinweg gefhurt. Mann hatt die deutschen damals erger als die hund gehalten.” Leibitzer-krónika: 122.

hangsúlyozták, és nem a rendi jogokat.⁷² A legtisztábban ezt a jelenséget a szepesi bányavárosok által 1604. november 7-én, illetve Lőcse által két nappal később kiállított hitlevelek tükrözik.⁷³ Az egy kaptafára készített, egymáshoz nagyon hasonló dokumentumok minden bizonnyal egy, a felkelők által megfogalmazott hitlevélminta leszármazottai, és a másik fél szándékai csak kisebb módosítások formájában mutatkoznak meg bennük.⁷⁴ A városok ígéretet tesznek arra, hogy szilárdan kitartanak az ágostai hitvallás (confessio Augustana) mellett, és Bocskai oldalán vállvetve küzdenek hitük ellenségei ellen. A teljes szöveggel ismert bányavárosi példányok diszkrét bája, hogy együtt a szerepel bennük polgárok rendíthetetlen evangélikus hite és a fejedelem, mint az „igaz református hit legserényebb bajnoka” („religionis reformatae et orthodoxae propugnator”).⁷⁵ Talán annak a múltó kinnak a tükre ez, amellyel az eredetileg református közegnek szánt üzenetet megpróbálták az új célközönség eszméihez idomítani. A jelzót a szöveg megörökölte, az „ágostai hitvallás” pedig vagy a városok kérésre került bele, vagy a felkelők józan stratégiai megfontolása nyomán. Valószínűleg számukra is világos volt, hogy a más felekezetek vallásgyakorlata számára zárt szepességi településeken, amelyek éppen túljutottak a kriptokálvinizmus elleni ádáz küzdelmen,⁷⁶ kizárólag az evangélikus hit képviselhetette a protestantizmust. Mindenesetre Bártfa és Késmárk néhány nappal később kelt hitleveleiben már sem az ágostai hitvallás, sem a fejedelem felekezeti jelzője nem szerepel, csak a „tisza és igaz keresztény vallás” („vera et orthodoxa religio christiana”), mint a protestantizmus közös megnevezése, amely kinek így, kinek úgy igaz. A hitvalláshoz való defenzív ragaszkodást pedig felváltja a hit terjesztésének (propagatio) szent kötelessége.⁷⁷

A bányavárosi szövegek végén van egy árulkodó mondat, amely arra utal, hogy a felkelők nagyon is tisztában voltak a felvázolt protestáns összefogás korlátaival: a városok ebben kötelezték magukat, hogy nem csak a vallási, hanem minden más ügyben is támogatják a fejedelmet.⁷⁸ Arról sincs szó természetesen, hogy a szászok vallásháborúnak tekintették volna a konfliktussorozatot, mint néhány

⁷² Jellegzetes példája ennek a hajdúkapitányok 1604. okt. 31-én kelt, fentebb említett körlevele. Bővebben: Teszelszky – Zászkaliczky 2012: 72–75.

⁷³ 1604. nov. 7. Szepeskáptalan. Szomolnok, Szepesremete és Stósz hitlevelei. 1604. nov. 7. Svedlér. Svedlér hitlevele. Kiadásuk (sok olvasati hibával): Nagy 2005: 126–129. Az 1604. nov. 9-én kelt lőcsei hitlevél szövegét Peter Czack német tartalmi kivonatában ismerjük: „das wier ein mal beÿ der erkantten vndt bekantten warheitt des heÿligen Evangelii so wohl beÿ der Augspurgischen Confession wollen standthafftig bleiben, vndt wieder alle widersacher des Christlichen glaubens streitten, darneben Leib, ehr, gutt vndt blutt darsetzen...” Czack-krónika f. 18r.

⁷⁴ Ezalatt nem feltétlenül azt értem, hogy mind az eredeti formula közvetlen leszármazottai, hiszen egymásra is építhettek

⁷⁵ Míg az „orthodoxa” melléknevet, ahogy azt hitleveleink egyes szöveghelyei mutatják, az evangélikusokra is alkalmazták, addig az „orthodoxa reformatata” páros jelző hagyományosan a református felekezet sajátja volt. A jelzők értelmezéséről (véleményem szerint helytállóan): Teszelszky – Zászkaliczky 2012: 74.

⁷⁶ A 16. század végi szepességi kriptokálvinizmusról: Sebők 2007: 84–272.

⁷⁷ Késmárk 1604. nov. 9-én, illetve Bártfa 1604. nov. 10-én kelt hitlevelei: Nagy 2005: 129–131. E két reversalis nem csak a bányavárosok és Lőcse hitleveleitől tér el, de egymástól is. Közös sajátosságuk, hogy nem csak a város, hanem a felkelők ígéreteit is tartalmazzák.

⁷⁸ „in omnibus, non modo religionem concernentibus, verum etiam in aliis” Nagy 2005: 128.

református értelmiségi.⁷⁹ Ahogy az a fentiekből kiderülhetett, okát a vallásban látták, és ideális célját is, de magával a felkeléssel közösséget nem vállaltak. Akár elfogadták, hogy Isten támasztotta a vezért, mint Xylander, akár csak egy kedvező pillanatban kitört, ám minden ízében földi lázadásnak tartották, mint Leibitzer, egyben biztosan egyetértettek: a legjobb a béke, amely a rebellist és a királyt, a törököt és a keresztényt egyaránt leszerelésre bírja, és a városoknak nyugalmat hoz.

Itt akár be is fejezhetnénk az elemzést, ám van még egy banális, de fontos tényező, amely nem csupán ezekben a viharos években, hanem mindig komolyan hozzájárult a szepesi szászok távolságtartásához, ez pedig nem más, mint az etnikummal/nyelvvél elválaszthatatlanul összefonódó rendi különállásuk. Benda Kálmán először a Bocskai-életrajz 1952. évi rövidített és átdolgozott kiadásában szentelt figyelmet a kérdésnek, nem speciálisan a Szepesség, hanem általában a magyarországi városok vonatkozásában. A felkelés alatti magatartásukról a következőket írja: „A polgárság nagy része nem is volt magyar, és ez is meghatározta állásfoglalását a nemzeti szabadságharccal szemben.”⁸⁰ A mondat jól illusztrálja, hogy a történész „nemzeti szabadságharc” koncepciója (nem csak ebben a változatban, de kevésbé világosan megfogalmazva már az 1942. évi alapkiadásban is) elég határozottan a magyar etnikumhoz köti a mozgalmat.⁸¹ A nagy konfliktus tehát soha nem látott összefogást hoz létre a rendek között, ám a szepességi szászok és minden más német ajkú polgár ebből a közösségből kimaradnak. A vélemény háttérében – a harmadik birodalom fenyegetésén mint az eredeti szöveg speciális értelmezési keretén túl – egy olyan nemzetfogalom áll, amelyet ma, a modernista nacionalizmuselméletek korszakában leginkább perennialistának neveznénk.⁸² Számunkra a „nemzeti” jelző annak ellenére sem tűnik elfogadhatónak, hogy a Bocskai-felkelés a 17. századi Magyarország két meghatározó nemzeteszméjének is bölcsőjéül szolgált,⁸³ szerintünk a mozgalom ennél lényegesen összetettebb jelleggel bírt.⁸⁴ Az is kétségtelen azonban, hogy a szepességi krónikások hajlamosak voltak a felkelést a magyarok háborújának tekinteni, a felkelőket pedig sok esetben egyszerűen „a magyarok” néven emlegették. De nem csak ez a két fogalom csúszott össze. A korszak magyar és német szövegeiben a „német” (Deutsch) egyaránt jelenthetett császárit és a németet, olyannyira, hogy időnként nehéz is eldönteni, hogy éppen etnikai értelemben használják-e.⁸⁵ Mindez bizonyos fokú, többnyire akaratlan azonosítást/ azonosulást tükröz. A jelenség legjobb példája Joachim Leibitzer krónikája: amikor az 1606. évi országgyűlés

⁷⁹ Jellegzetes példáját adja ennek, az egyébként szepességi születésű, Filiczki János 1605 áprilisában írott levele. (Benda 1973: 83–84.)

⁸⁰ Benda 1952: 32–33. 69.

⁸¹ A koncepció komplementerét a szlovák Michal Suchýnál találjuk meg, aki teljesen más indíttatásból, szintén a mozgalom kizárólagosan magyar jellegét hangsúlyozza. Suchý 1970: 191–192.

⁸² A fiatal Benda Kálmán a tárgykörnek külön monográfiát is szentelt: Benda 1937.

⁸³ Szabó 2012.

⁸⁴ Pálffy 2009: 66–70.

⁸⁵ Tészelszky – Zászkaliczky 2012: 74–75.

kapcsán kifejti, hogy akkoriban „rosszabbul bántak a németekkel, mint a kutyákkal” az egyszerre jelenti a fogoly császári katonákat és általában a német anyanyelvűeket.⁸⁶ A Liptóban szlovák és cigány regrutákkal erősödött hajdúseregről pedig 1605 májusában az a hír járta, hogy „egészen fel akarják falni a <németeket>.”⁸⁷ Tipikus az a levél is, amelyet 1605. április 28-án az eperjesi tanács a lőcseinek küldött. Számukra egyre nyilvánvalóbb, hogy a felkelők nem a vallás miatt indítottak felkelést – írják –, hanem a német nemzetség elleni tiszta ellenségességből, hogy saját hazájuk pusztulása árán szerezzék meg az uralmat az ország felett.⁸⁸

Az azonosulás egyben mindig határokat is teremt. Míg a humanista Stephan Xylander egyértelműen Hungaria szerves részeként értelmezi szűkebb hazáját, addig Joachim Leibitzernél a Szepesség (Scepusium) néha mintha egy külön, kis németek lakta ország lenne, amelyet a magyarok lakta Magyarországgal csak a király személye kötne össze.⁸⁹ Segnyei Miklós 1605 szeptemberében más hangsúlyokkal ugyanezt fogalmazta meg: „Ha az mi kegyelmes urunktól és országunktól el akartok szakadni, hát vegyétek hátatokra Lőcsét, és vigyétek Németországba, mert nem engedte Isten azt tinektek, hogy Magyarországból Németországot csináljatok!”⁹⁰ Bizonyos, hogy a későbbi kutatásnak majd azokkal a szoros családi, kulturális és kereskedelmi kapcsolatokkal is számot kell vetnie, amelyek Lőcsét a németországi városokkal és Béccsel összekötötték, mert ezek, ha korlátozott mértékben is, de mindig befolyásolták a helyi elit állásfoglalását. Hogy csak egy egészen közvetlen példát említsünk, a szepességi ellenreformáció és a Bocskai-felkelés alatt a lőcsei evangélikusok vezetőlelkésze az a Peter Zabler (+1645) volt, aki a szászországi (meißeni) Hainban született, és csak egyetemi tanulmányai után került a Magyar Királyságba.⁹¹

A Bocskai-felkelés helyi forrásai tehát világosan arra utalnak, hogy a szepességi szászok távolságtartásának valóban létezett egy erős, a felkelők számára is világos nyelvi-etnikai alapja is, amely felekezetükhöz, régiójukhoz, polgári jogállásukhoz és az országhoz is kapcsolódó összetett identitásuknak csak egyik elemét képezte, azonban a konfliktus során sokuknál különös súlyt nyert. A bemutatott krónikák a szepességi szászok önszemléletének és politikai állásfoglalásának hű tükröi, és talán ahhoz is hozzásegíthetnek, hogy a királyság más területein is jobban megértsük az evangélikus német városi lakosság és a Bocskai-felkelés nem éppen felhőtlen viszonyát.⁹² Benda Kálmán húsz évvel ezelőtt megfogalmazott kérdésére csak ekkor nyerhetünk teljes választ.

⁸⁶ A szöveget lásd a 67. lábjegyzetben

⁸⁷ A szöveget lásd az 59. lábjegyzetben

⁸⁸ Szlovák fordításban idézi a (német nyelvű) levelet: Suchý 1970: 191.

⁸⁹ Fontossága miatt újra idézzük a forráshelyet: „1605. ápr. 16. „Ungari admixti Turcis et Tartaris venerunt Leutschoviam, qui quod Caesariani diripuerunt in *Ungaria*, in *Scepusio* /kiemelés tőlem: Sz. A. P./ sibi vendicarunt spoliando...” Leibitzer-krónika: 119.

⁹⁰ Idézi: Demkó 1883: 855.

⁹¹ Chaluppecký 2002: 101–104.

⁹² Sopron kapcsán ez részben már megtörtént: Dominkovits 2006: 26–27.

Kézíratos források

Czack-krónika = Peter Czack lőcsei tanácsos (cím és szerző nélküli) krónikájának (1593–1625) egykorú másolata. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár. Batthyány-gyűjtemény. Cat. V. Tit. III. g.

Leibitzer-krónika = Joachim és Israel Leibitzer: Verzeichnus etlicher geschehener Ding (Kr. e. 1188–1637) „Leibitzer-krónika” Autográf kézirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P 1890. Forgách család. Vegyes iratok, 1. cs. 7. tétel.

Matricula Molleriana = „Matricula Molleriana” (utólagos cím) A XXIV. szepesi város lelkesi testvérületének jegyzőkönyve 1520–1606. A Késmárki Evangélikus Liceum Könyvtárában. (Kežmarská lyceálna knižnica) Mikrofilmen: Lőcsei Állami Levéltár (Štátny archív v Levoči) Mikrofilmgyűjtemény A 3. tekercs

Xylander-krónika = Stephan Xylander (Holtzmann): Historica continuatio belli Hungaro-Turcici et synopsis rerum gestarum per Superiorem Hungariam finitimisque locis (1598–1606) In: Codex chronologicus fraternitatis XXIV regalium (a belső kötéstáblán)/ Matricula XXIII regalium pastorum pastorum, anno domini MDXCVIII. (a kötéson arany betűkkel)/ „Matricula Jantschiana/Xylanderiana” (szakirodalmi elnevezés). f. 8r–75r. Autográf kézirat. Lőcsei Egyházközség Levéltára. (Archív evanjelického a. v. cirkevného zboru v Levoči) Senioratsarchiv B /I-1.

OSzKK Quart. Germ. 87. = Abdruck der Friedenshandlung und Vergleichung mit den Hungerischen Ständen, insonderheit auch von des Herrn Botschkay seiner Person, Tittel etc. und ganzen Befriedung (1604 –1606) 18. századi másolatgyűjtemény. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Quart. Germ. 87.

Szakirodalom és kiadott források

Ács Pál 1994: „Ha kérdi Isten, Káthay, tetőled.” Pázmány vitairata Bocskai haláláról. *A Ráday Gyűjtemény évkönyve* (7.) 32–45.

Bartoniek Emma 1975: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. MTA Könyvtára, Budapest.

Benda Kálmán 1937: *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVII. században*. Bethlen nyomda, Budapest.

Benda Kálmán 1942: *Bocskai István (1557–1606)*. Franklin Társulat, Budapest.

Benda Kálmán 1952: *Bocskai István*. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest.

Benda Kálmán 1955: *A Bocskai-szabadságharc*. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest.

Benda Kálmán 1973: Filiczki János levele 1605-ből. *Irodalomtörténeti dolgozatok* (99.) 83–90.

- Benda Kálmán 1984: A Habsburg-abszolútizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján. *Történelmi Szemle* (27.) 1–2. 445–479.
- Benda Kálmán 1993: *Bocskai István*. (Századvég biográfiák). Századvég, Budapest.
- Bruckner Győző 1914: *A szepesváraljai zsinat*. Tiszai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület, Nyíregyháza.
- Bruckner Győző 1922: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen I. (1520–1745)*. Szepesi Szövetség, Budapest.
- Chalupecký, Ivan: 1981: Krompachy v období stavovských povstaní a osvietenstva (1526–1848) In: Chalupecký, Ivan – Rak, Ján (szerk.): *Dejiny Krompách*. Východoslovenské vydavateľstvo, Košice.
- Chalupecký, Ivan: 2002: Významné evanjelické osobnosti Levoče, Peter Zábler, Štefan Xylander, Ján Ľudovít Topertzer. *Pohľady do minulosti* (2.) 101–113.
- Demkó Kálmán 1883: Lőcse a Bocskay-féle fölkelésben. *Századok* (17.) 10. 844–856.
- Dominkovits Péter 2006: „Egy nemzetek lévén...” *A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején*. Martin Opitz Kiadó, Budapest.
- Hain Gáspár 1910–1913: *Lőcsei krónikája*. Kiad. Bal Jeromos – Förster Jenő – Kauffmann Aurél. Szepesmegyei Történelmi Társulat, Lőcse.
- Hajnóci R. József 1904: *Lőcse szabad királyi város levéltárának tartalomjegyzéke*. Reiss József, Lőcse.
- Harčar, Anton 1942: *Historický význam protireformácie v Košiciach z roku 1604*. Spolok Sv. Vojtecha v Uhorsku, Budapest.
- Hörk József 1888: *Az evangélikus Tisza-kerület püspökei (superintendensek)*. Bernovits Gusztáv, Kassa.
- Hromják, Ľuboslav 2010: Snahy a povýšenie spišského prepošstva na biskupstvo. In: Hromják, Ľuboslav (szerk.): *Z dejín spišského prepošstva* (Studia theologica Scepusiensia 10.) Nadácia Knažského seminára biskupa Jána Vojtaššáka, Spišské Pohradie, 71–94.
- Ila Bálint 1934: A Thurzó-levéltár protestáns egyháztörténeti iratai. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* (15.) 1–321.
- Katona Tünde 2001: „Bücher oder Leütt machenn keinen gelehrtt, wann er nicht selbst den Kopff daran streckhett.” Mosaiksteine aus dem Leben des Zipsers Stephanus Xylander. In: Gaál-Baróti Márta (szerk.): „*Millionen Welten*” Festschrift für Árpád Bernáth zum 60. Geburtstag. Osiris Kiadó, Budapest, 157–167.
- Klein, Johann Samuel 1789: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn I*. Diepold und Landauer, Leipzig – Ofen.
- Kónya Péter 2006: Szabad királyi városok a Bocskai-felkelésben. *Debreceni Szemle* (14.) 3. 331–338.
- Kovachich, Márton György (szerk.) 1805: Ismeretlen szerző: Tagebuch der Feldzüge des Regiments des Obristen Georg Freyherrn Ehrenreich, besonders beim Gran und Eperies von 27. Julii 1604 bis

26. Octobris 1606 ausgeföhret. In: Kovachich Márton György (szerk.): *Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke, in welcher gleichzeitige Schriftsteller einzelne Abschnitte der Ungarischen Geschichte aufgezeichnet haben*. Egyetemi nyomda, Ofen, 288–445.
- Kruppa Tamás 2012: Thurzó Kristóf és az ellenreformáció: egy lutheránus arisztokrata katolizálása, majd hitehagyása a 17. század elején. *Levéltári Közlemények* (83.) 1–2. 295–318.
- Lencz, Géza 1917: *Der Aufstand Bocskays und der Wiener Friede. Eine Kirchenhistorische Studie*. Hegedűs und Sándor, Debrecen.
- Ludiková, Zuzana–Mikó Árpád–Pálffy Géza 2002: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16–17. sz.). *Művészettörténeti Értesítő* (51.) 1–2. 107–172.
- Ludiková, Zuzana–Mikó Árpád–Pálffy Géza 2006: A lőcsei Szent Jakab-templom reneszánsz és barokk síremlékei, epitáfiumai és halotti címerei (1530–1700). *Művészettörténeti Értesítő* (55.) 2. 327–410.
- Lukács, László (szerk.) 1978: *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae Societatis Iesu I. (1551–1600)*. (Monumenta historica Societatis Iesu a patribus eiusdem societatis edita 117.) Institutum Historicum S. I., Roma.
- Makkai László 1974: A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén. *Történelmi Szemle* (17.) 1–2. 155–182.
- Meyer, Arnold Oskar (szerk.) 1913: *Nuntiaturberichte aus Deutschland. IV. Abteilung: Siebzehntes Jahrhundert. 3. Bd. Die Prager Nuntiatur des Giovanni Stefano Ferreri und die Wiener Nuntiatur des Giacomo Serra (1603–1606)*. Verlag von A. Bath, Berlin.
- MHHD XXXVII: Veress Endre (szerk.): *Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607) II. köt. 1602–1607*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria XXXVII.) MTA, Budapest.
- MOE XI: Károlyi Árpád (szerk.): *Magyar országgyűlési emlékek. XI. kötet (1605–1606)*. MTA, Budapest.
- Nagy László 1961: *A Bocskai szabadságharc katonai története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nagy László (szerk.) 2005: *Iratok Bocskai István és kora történetéhez*. (Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója 6.) Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen.
- H. Németh István 2004: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városszövetség I–II*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Pálffy Géza 2009: *Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királlyági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608)*. (Századok füzetek 3.). Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Paulinyi Oszkár 1930: *Iratok Kassa sz. kir. város 1603–1604-ben megkísérelt rekatolizálásának történetéhez*. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* (14.) 11–109.

- Pirhalla Márton 1899: *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig.* (A Szepesmegyei Történelmi Társulat milleniumi kiadványai IV.) Szepesmegyei Történelmi Társulat, Lőcse.
- Ribini, Joannes 1787: *Memorabilia augustanae confessionis in regno Hungariae a Ferdinando I usque ad II.* Lippert, Pozsony.
- Schilling, Heinz 2012: *Martin Luther. Rebell in einer Zeit des Umbruchs.* C. H. Beck, München.
- Sebők Marcell 2007: *Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története (1554–1600).* L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Suchý, Michal 1970: Pentapolitana v predvečer povstania Štefana Bočkaja. *Historický Časopis* (18.) 2. 161–194.
- Suchý, Michal 1974: *Dejiny Levoče I.* Východoslovenské vydavateľstvo, Košice.
- Szabó András – Szabó András Péter 2007: Joachim és Israel Leibitzer történelmi feljegyzései. *Studia Caroliensia* (8.) 4. 77–86.
- Szabó András Péter 2010: Inhalt und Bedeutung der Widerstandslehre im Bocskai-Aufstand. In: Fata Márta – Schindling, Anton (Hrsg.): *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918.* Aschendorff Verlag, Münster, 317–340.
- Szabó András Péter 2012: „De profundis” Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában. *Századok* (146.) 5. 1–75.
- Szlávik Gábor 2012: Az „ellenállási jog” fogalma és megjelenése Dión Chrysostomos műveiben. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica* (30.) 1. 187–218.)
- Szóke Kornélia 2013: Prodigiumok Stephanus Xylander lőcsei krónikájában. In: Lovas Borbála (szerk.): *Mikro & Makro, fiatal kutatók konferenciája. Tanulmánykötet* (Arianna könyvek 6.) –, Budapest, 257–268. (Nyomtatásban még nem megjelent, on-line kiadásként már ISBN-nel rendelkező kötet)
- Teszelszky, Kees – Zászkaliczky Márton 2012: A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok. Hírek, diplomácia és politikai propaganda, 1604–1606. *Aetas* (27.) 4. 49–120.
- Tóth László 1932: A kassai székesegyház rekatholizálása 1604-ben. *Századok* (66.) 9–10. 487–492.
- J. Újváry Zsuzsanna 2006: Kassa és a Bocskai szabadságharc kezdete. *Confessio* (30.) 3. 38–50.
- Varga Benedek 2010: Political humanism and the corporate theory of state: Nation, patria and virtue in Hungarian political thought of the sixteenth century. In: Balázs Trencsényi – Márton Zászkaliczky (ed.): *Whose Love of Which Country: Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe.* Brill, Leiden – Boston, 285–313.
- Wagner, Carolus 1778: *Analecta Scepusii sacri et profani. Pars III. Complectens seriem praecipuorum Scepusii magistratuuum ecclesiasticorum et politicorum.* Johann Michael Landerer, Pozsony–Kassa.

Weber Samu [Weber, Samuel] 1906: Adalékok a szepességi reformáció történetéhez. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* (5.) 27–44.

Zászkaliczky Márton 2013: The language of liberty in early modern Hungarian political debate. In: ed. Quentin Skinner – Martin van Gelderen (ed.): *Freedom and the Construction of Europe I. Religious Freedom and Civil Liberty*. Cambridge University Press, Cambridge, 274–295,